

Bohdan Halczak <https://orcid.org/0000-0001-8632-5997>

Uniwersytet Zielonogórski

e-mail: b.halczak@wpa.uz.zgora.pl

Wybory do rad narodowych w 1954 r. w województwie zielonogórskim

Elections to national councils in 1954
in the Zielona Góra province

Abstrakt

W okresie dyktatury komunistycznej w Polsce rady narodowe pełniły funkcję lokalnych władz. Rady funkcjonowały na poziomie wojewódzkim, powiatowym, miejskim i gminnym. Oficjalnie, wybory do rad odbywały się w trybie powszechnym. W rzeczywistości, skład rad ustalany był przez instancje partii komunistycznej (Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej). Podczas wyborów była tylko jedna lista wyborcza. Udział obywateli w wyborach był interpretowany jako wyraz poparcia dla władz komunistycznych. Artykuł przedstawia pierwsze wybory do rad narodowych, które miały miejsce w 1954 r. na przykładzie województwa zielonogórskiego. Jako materiał źródłowy wykorzystano dokumentację Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zielonej Górze oraz artykuły z lokalnego dziennika – „Gazety Zielonogórskiej”. Przed wyborami władze komunistyczne przeprowadziły ogromną kampanię propagandową. Ludzie byli nakłaniani do udziału w wyborach. Przekonywano ich, że w ten sposób decydują o losach województwa. W rzeczywistości, skład rad narodowych był ustalony już w październiku 1954 r., mimo iż wybory odbyły się dopiero w grudniu. Według danych oficjalnych, 96% uprawnionych wzięło udział w wyborach.

Abstract

During the communist dictatorship in Poland, the national councils served as local authorities. There were councils at the levels of province, county, city and commune. Officially, councils were elected by universal suffrage. In fact, the composition of the national councils was determined by units of the communist party (Polish United Workers' Party). There was only one election list during the elections. Citizens' participation in the elections was interpreted as an expression of support for the communist authorities. The article presents the first election to national councils that took place in 1954 on the example of the Zielona Góra province. As a source, the documentation of the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party in Zielona Góra and articles from the local daily "Gazeta Zielonogórska" were used. The communist authorities conducted a huge propaganda campaign before the election. People were urged to take part in the election. People were convinced that in this way they decided about the fate of the region. In fact, the composition of the national councils had already been established in October 1954, although the election was not held until December. According to official data, 96% of eligible people took part in the election.

Słowa kluczowe: komunizm, Polska, rady narodowe, wybory, region Zielona Góra

Keywords: communism, Poland, national councils, elections, Zielona Góra region

Celem niniejszej publikacji jest ukazanie przebiegu pierwszych w historii Polski Ludowej wyborów do rad narodowych w 1954 r. na przykładzie województwa zielonogórskiego. Jako bazę źródłową wykorzystano dokumentację Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KW PZPR) w Zielonej Górze, a także artykuły z lokalnego dziennika „Gazeta Zielonogórska”, będącego organem prasowym KW PZPR. W niniejszej publikacji ukazano również ustawę sejmową z dnia 20 marca 1950 r., będącą główną podstawą prawną funkcjonowania rad narodowych jako terenowych organów władzy państwowej oraz ordynację wyborczą do rad narodowych, uchwaloną przez Sejm w 1954 r.

Rady narodowe

W latach 1944-1950 w Polsce nastąpiło formalne przywrócenie systemu samorządowego, odwołującego się do tradycji II Rzeczypospolitej. Oficjalnie przywrócono dualizm administracji terenowej, polegający na istnieniu obok siebie organów administracji ogólnej oraz organów wykonawczych administracji samorządowej. Proces ten miał jednak – zdaniem Wojciecha Witkowskiego – charakter pozorny. Rady narodowe nie pochodziły z wyboru, lecz ich członków delegowały organizacje społeczne, akceptowane przez władze komunistyczne. Nie funkcjonowała zatem podmiotowość społeczeństwa, będąca podstawą samorządności¹. Według Ewy Nowackiej wprowadzenie w Polsce w latach 1944-1950 hierarchicznej struktury rad narodowych nie służyło samorządności, lecz centralizacji władzy państwowej². Jej zdaniem: *Do takich wniosków skłania (...) analiza strukturalno-funkcjonalna kreowania składu rady oraz mechanizm jednolitej działalności organów administracji publicznej, uformowany i kontrolowany nie przez system przedstawicielski, lecz delegowany wyłącznie przez partie polityczne umacniające poprzez rady narodowe w samorządzie terytorialnym władzę polityczną w nowym systemie politycznym*³. Bardziej umiarkowany w swoich opiniach, dotyczących funkcjonowania administracji terenowej w latach 1944-1950 jest Bogdan Dolnicki: *Z uwagi na przejściowy i tymczasowy charakter rozwiązań prawnych przyjętych w administracji terenowej omawianego okresu trudno jednoznacznie ocenić ich znaczenie. Niewątpliwie jednak można stwierdzić, iż początkowe założenia demokratyczne były skutecznie niwelowane przez dominującą praktykę centralizacyjną*⁴. Grzegorz Górski zwraca uwagę, że realny zakres władzy wojewodów i starostów był systematycznie zmniejszany: *U progu 1950 roku, a więc od momentu, kiedy opisany model administracji terenowej miał przejść do historii, uprawnienia wojewodów i starostów zostały już bardzo ograniczone*⁵. Przede wszystkim jednak, jak słusznie zauważył Andrzej K. Piasecki, samorządność terytorialna w Polsce w latach 1944-1950

¹ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce*, Warszawa 2007, s. 426.

² E. Nowacka, *Samorząd terytorialny w systemie władzy publicznej w Polsce. Studium politycznoprawne*, Wrocław 1994, s. 40-41.

³ *Ibidem*.

⁴ B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Zakamycze 2003, s. 55.

⁵ G. Górski, *Historia administracji*, Warszawa 2002, s. 307.

miała charakter fasadowy: ...*realnymi ośrodkami władzy w każdym powiecie był lokalny Urząd Bezpieczeństwa i komitet Polskiej Partii Robotniczej*⁶.

Dnia 20 marca 1950 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił ustawę o terenowych organach władzy państwowej⁷. Stała się ona główną podstawą prawną dla funkcjonowania terenowych organów administracji państwowej, w rządzonym przez komunistów państwie. W artykule pierwszym stwierdzono, że: *Rady narodowe są terenowymi organami jednolitej władzy państwowej w gminach, miastach i dzielnicach większych miast, w powiatach i województwach*⁸. Rady nie były zatem – w myśl wspomnianej ustawy - organami samorządu terytorialnego, lecz organami władzy państwowej. Tryb wyborów do rad narodowych określić miała osobna ustawa.

Organem wykonawczym i zarządzającym rady narodowej – według ustawy - było prezydium. Rada narodowa wybierała przewodniczącego prezydium, jego zastępców, sekretarza i członków. Mogła ich również odwołać. Zgodnie z ustawą prezydium sprawowało na podległym sobie terenie funkcje wykonawcze władzy państwowej. Ustawa przewidywała powołanie wydziałów prezydium, zarządzających *poszczególnymi dziedzinami spraw należących do właściwości spraw rad narodowych*. Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. była w istocie przeniesieniem do Polski „modelu radzieckiego” administracji terenowej⁹. Poprzez tę ustawę władze komunistyczne ostatecznie zlikwidowały samorząd terytorialny w Polsce¹⁰.

Niezależnie zresztą od aktów prawnych, określających funkcjonowanie władz terenowych w okresie rządów komunistycznych w Polsce, rzeczywiste ośrodki władzy nie znajdowały się w radach narodowych, lecz w strukturach

⁶ A.K. Piasecki, *Samorząd terytorialny i wspólnoty lokalne*, Warszawa 2009, s. 132.

⁷ Dziennik Ustaw (Dz. U.) 1950, nr 14, poz. 130.

⁸ *Ibidem*.

⁹ J. Wojnicki, *Samorząd lokalny w Polsce i w Europie*, Pułtusk 2003, s. 44; Z. Leoński, *Samorząd terytorialny w RP*, Warszawa 2001, s. 4; J. Malec, D. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2000, s. 206; R. Kamiński, *Samorząd terytorialny w III Rzeczypospolitej Polskiej. Odbudowa i jej efekty*, Łódź 2014, s. 76; H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 2001, s. 57; A.K. Piasecki, *op. cit.*, s. 134; B. Dolnicki, *op. cit.*, s. 55; R. Doganowski, *Ustrój i zadania samorządu terytorialnego*, Sulechów 2001, s. 13.

¹⁰ J. Kornaś, *Administracja publiczna w Polsce*, [w:] *Administracja publiczna*, red. J. Hausner, Warszawa 2003, s. 135.

PZPR. Tam podejmowano najważniejsze decyzje¹¹. Podporządkowanie władz terenowych instancjom PZPR nie było tajemnicą w czasach Polski Ludowej. Pisano o tym w opracowaniach naukowych, poświęconych problematyce rad narodowych¹². Informowały środki masowego przekazu. W 1951 r., na łamach „Gazety Zielonogórskiej”, organu Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Zielonej Górze, dziennika regionalnego skierowanego do szerokiego grona odbiorców, ukazał się artykuł: *O pracy Komitetów Partyjnych na odcinku Rad Narodowych*¹³. Autor nie pozostawiał czytelnikom złudzeń na temat tego, jakie są relacje pomiędzy prezydiami rad narodowych a komitetami PZPR. W artykule stwierdzono: *Wyraźny wpływ na pracę Prezydiów ma fakt wprowadzenia do wszystkich egzekutyw Komitetów Powiatowych i Komitetów Gminnych członków Prezydiów PRN i GRN. Praca Prezydiów staje się przez to coraz lepsza politycznie, coraz sprawniejsza jeżeli chodzi o klasowe rozwiązywanie stojących przed Prezydiami zadań. Wpływ ten pogłębiają częste kontakty sekretarzy z przewodniczącymi Prezydiów, chociaż dochodzi tu niejednokrotnie do wyraźnych przegięć, polegających na dawaniu poleceń przewodniczącemu w sprawach, które mogłyby być samodzielnie decydowane przez Prezydium*¹⁴.

Ordynacja wyborcza

Uchwalenie ustawy z dnia 20 marca 1950 r. powinno spowodować przeprowadzenie wyborów do rad narodowych, przewidzianych w tym akcie prawnym. Dnia 17 kwietnia 1950 r. Rada Ministrów uchwaliła jednak tzw. Instrukcję nr 1 dla rad narodowych¹⁵. Stwierdzono w niej, że do czasu przeprowadzenia wyborów rady narodowe mają nadal funkcjonować w dotychczasowym składzie, lecz zgodnie z nową ustawą. Władze komunistyczne odkładały więc wybory do rad narodowych w bliżej nieokreśloną przyszłość. Prawdopodobnie sytuacja w „terenie” nie była jeszcze całkowicie kontrolowana przez władze i obawiano się „niespodzianek” ze strony wyborców.

¹¹ E. Nowacka, *op. cit.*, s. 31; H. Izdebski, *op. cit.*, s. 58; W. Witkowski, *op. cit.*, s. 428.

¹² T. Bocheński, S. Gebert, J. Starościak, *Rady Narodowe. Ustrój i działalność. Teksty i wyjaśnienia*, Warszawa 1971, s. 12; Z. Rybicki, *System rad narodowych w PRL*, Warszawa 1971, s. 41.

¹³ „Gazeta Zielonogórska” („G.Z.”), 10 I 1951 r., nr 10, s. 4.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ „Monitor Polski” (M.P.) 1950, nr 57, poz. 653.

Ordynacja wyborcza do rad narodowych została uchwalona dopiero w roku 1954¹⁶. Zgodnie z ordynacją wybory miały charakter powszechny, równy, bezpośredni, tajny. Termin wyborów zarządzała Rada Państwa. Ustalała ona również podział na okręgi wyborcze do wojewódzkich rad narodowych. Podziału na okręgi wyborcze do rad niższego stopnia dokonywały prezydium rad narodowych stopnia wyższego. Prawo zgłaszania kandydatów na członków rad narodowych przysługiwało: *...organizacjom politycznym, zawodowym i spółdzielczym, Związkowi Samopomocy Chłopskiej, Związkowi Młodzieży Polskiej, jak również innym masowym organizacjom społecznym ludu pracującego. Organizacje te wykonać mogą prawo zgłaszania kandydatów samoistnie lub łącznie. (...) Organizacje zgłaszają kandydatów zarówno z własnej inicjatywy, jak również spośród osób wysuniętych na zebraniach pracowników w zakładach pracy, na zebraniach wiejskich, na zebraniach członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych, pracowników państwowych gospodarstw rolnych i żołnierzy w jednostkach wojskowych*¹⁷.

Kandydatów mogły zatem wysuwać tylko organizacje akceptowane przez władze i od tych władz zależne. Teoretycznie istniała możliwość wysunięcia kandydatur przez zebrania zwołane w zakładach pracy, lecz w realiach Polski Ludowej jakakolwiek próba zwołania zebrania wyborczego bez zgody władz zostałaby stłumiona w zarodku. Jak podkreśla Andrzej K. Piasecki, faktycznie skład rad narodowych ustalano w trakcie posiedzeń egzekutyw komitetów Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej: *Wszyscy kandydaci partyjni i bezpartyjni ubiegali się o mandaty z jednej listy Frontu Narodu (od 1958 r. Frontu Jedności Narodu). Już na etapie układania list uwidaczniał się pseudodemokratyczny charakter tych wyborów, ponieważ główne decyzje dotyczące kandydatów zapadały w wąskim gronie członków egzekutywy komitetów partyjnych. Zalecano głosowanie bez skreśleń, a pierwsze miejsca traktowano jako <<mandatowe>>. Również kampania pozbawiona była autentyczności*¹⁸.

Dnia 30 września 1954 r. Rada Państwa podjęła uchwałę o zarządzeniu wyborów do rad narodowych: wojewódzkich, powiatowych, miejskich, dzielnicowych, osiedli i gromadzkich na dzień 5 grudnia 1954 r.¹⁹

¹⁶ Dz. U. 1954, nr 43, poz. 193.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ A.K. Piasecki, *op. cit.*, s. 134.

¹⁹ Dz. U. 1954, nr 45, poz. 210.

Wybory w województwie zielonogórskim

Województwo zielonogórskie zostało powołane do życia ustawą Sejmu z dnia 28 czerwca 1950 r.²⁰ na obszarze ziem zachodnich i północnych (nazywanych w czasach Polski Ludowej oficjalnie Ziemiami Odzyskanymi), które weszły w skład państwa polskiego po II wojnie światowej. Na tle innych regionów kraju ziemie te odróżniały się znaczną specyfiką. Były zamieszkałe przez ludność napływową przybyłą z różnych regionów, słabo zintegrowaną. Ułatwiało to władzom komunistycznym sterowanie nastrojami społecznymi.

Województwo zielonogórskie było podzielone na 17 powiatów. Siedzibą Wojewódzkiej Rady Narodowej było miasto Zielona Góra. W 1954 r. liczba mieszkańców województwa zielonogórskiego wynosiła 630.575 osób²¹. Średnia gęstość zaludnienia województwa wynosiła ok. 42 osoby/km². Około 60% ludności zamieszkiwało w tym okresie na wsi. Położone przy zachodniej granicy państwa województwo miało niewątpliwie charakter peryferyjny. Pozbawione było dużych ośrodków przemysłowych. Nie posiadało wyższych uczelni, a życie kulturalne dopiero kształtowało się.

„Gazeta Zielonogórska” poświęciła wiele uwagi kampanii wyborczej i wyborom do rad narodowych w 1954 r., chociaż wcześniej wykazywała niewielkie raczej zainteresowanie radami narodowymi. Dnia 25 września 1954 r., na pierwszej stronie ukazała się w „Gazecie Zielonogórskiej” informacja, że w porządku obrad V sesji Sejmu PRL znalazły się projekty ustaw: *o reformie podziału administracyjnego na wsi i ordynacji wyborczej do rad narodowych*²². Na stronie drugiej gazety opublikowano obszernie streszczenie uzasadniające oba projekty wystąpienia sejmowego członka Rady Państwa Romana Zambrowskiego, w którym stwierdził on, iż: *Reforma podziału administracyjnego na wsi oraz ordynacja wyborcza do rad narodowych – to dalsza demokratyzacja naszego państwa robotniczo-chłopskiego*²³. Dnia 27 września 1954 r., na pierwszej stronie ukazała się informacja, że 25 września: *Sejm PRL uchwalił ustawy o:*

²⁰ Dz. U. 1950, nr 28, poz. 255.

²¹ Archiwum Rady Ministrów (ARM), Wykaz powierzchni w rozbiciu powiatowym oraz stan ludności na dzień 30.III.54 r. na terenie województwa zielonogórskiego, Urząd Rady Ministrów (URM), Wydział Podziału Terytorialnego, sygn. 663/17/61.

²² *Projekty ustaw o reformie podziału administracyjnego na wsi i ordynacji wyborczej do rad narodowych na porządku obrad V sesji Sejmu PRL*, „G.Z.” 25 i 26 IX 1954, nr 229, s. 1.

²³ *Ibidem*, s. 2.

- *reformie podziału administracyjnego wsi*
- *osiedlach i radach narodowych osiedli*
- *ordynacji wyborczej do rad narodowych*²⁴.

Gazeta poświęciła reformie podziału administracyjnego wsi obszerny komentarz, w którym podkreślono, iż głównym celem reformy jest włączenie ... *coraz szerszych rzesz pracujących chłopów do udziału w rządzeniu państwem...*²⁵. Główna uwaga „Gazety Zielonogórskiej” koncentrowała się jednak na wyborach do rad narodowych.

Dnia 28 września 1954 r. „Gazeta Zielonogórska” opublikowała na swych łamach w całości ordynację wyborczą do rad narodowych²⁶, a 1 października 1954 r., na stronie pierwszej gazeta informowała o wyznaczeniu przez Radę Państwa terminu wyborów na dzień 5 grudnia 1954 r. i opublikowała kalendarz wyborczy²⁷. Na pierwszej stronie gazety poinformowano także czytelników o ustaleniu przez Radę Państwa liczby członków rad narodowych²⁸, powołaniu wojewódzkich komisji wyborczych²⁹, a także powiatowych, miejskich i dzielnicowych komisji wyborczych³⁰. Zarazem „Gazeta Zielonogórska” starała się przybliżyć czytelnikom problematykę rad narodowych. Dnia 15 października 1954 r. opublikowano na łamach pisma artykuł *Rady narodowe a burżuazyjny samorząd*, sygnowany przez Stanisława Tołwińskiego (Generalnego Dyrektora w Urzędzie Rady Ministrów)³¹. Autor uświadamiał czytelników pisma, że nadchodzące wybory mają inne znaczenie, niż wybory do rad miejskich i gminnych w „Polsce przedwrześniowej”. Zdaniem Stanisława Tołwińskiego, samorząd terytorialny w „Polsce przedwrześniowej”, podobnie jak w innych państwach

²⁴ *Sejm PRL uchwalil ustawy*, „G.Z.” 27 IX 1954, nr 230, s. 1.

²⁵ *Ibidem*, s. 3.

²⁶ *Ordynacja wyborcza do rad narodowych uchwalona przez Sejm 25 września br.*, „G.Z.” 28 IX 1954, nr 231, s. 3-4.

²⁷ *Uchwała Rady Państwa o zarządzeniu wyborów do rad narodowych*, „G.Z.” 1 X 1954, nr 234, s. 1.

²⁸ *Uchwała Rady Państwa w sprawie ustalenia liczby członków rad narodowych*, „G.Z.” 11 X 1954, nr 242, s. 1.

²⁹ *Rada Państwa powzięła uchwałę powołującą Wojewódzkie Komisje Wyborcze*, „G.Z.” 12 X 1954, nr 243, s. 1.

³⁰ *Prezydium rad narodowych powołały powiatowe, miejskie i dzielnicowe komisje wyborcze*, „G.Z.” 13 X 1954, nr 244, s. 1.

³¹ *Rady narodowe a burżuazyjny samorząd*, „G.Z.” 15 X 1954, nr 246, s. 3.

kapitalistycznych, był ...nieodłączną częścią składową aparatu państwowego służącego interesom burżuazji i warstw uprzywilejowanych (...). Organizacja samorządu ściśle oddzielała uprawnienia ustawodawcze od wykonawczych. Zarząd miejski zatwierdzony przez władze państwowe stawał się faktycznie niezależny od rady; stawał się posłusznym narzędziem państwa kapitalistycznego. Tak zwani ławnicy, wybierani przez radę zatwierdzali tylko postanowienia i zarządzenia dyrektorów i urzędników mianowanych przez prezydenta miasta czy burmistrza³². Tymczasem w Polsce Ludowej zdaniem autora artykułu – rady narodowe stały się rzeczywistą władzą. Przekonywał czytelników: *Nie ma u nas burżuazyjnej zasady podziału władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądową, co ograniczało i sprowadzało do zupełnej bezsilności oraz wciągało do bezpośredniej służby państwu kapitalistycznemu dawny samorząd terytorialny. Rady narodowe powołują swoje prezydium i kontrolują ich działalność, powołują ławników ludowych sądownictwa powszechnego i członków kolegiów orzekających w postępowaniu administracyjnym. Rady narodowe (...) stały się jednolitymi organami władzy państwowej w terenie, opartymi na jak najdalej idącej demokratyzacji, to znaczy na jak najszerszym włączeniu mas do rządzenia państwem*³³. Publikacja Stanisława Totwińskiego zapoczątkowała cykl artykułów *Poznajemy zadania rad narodowych*, w których wyjaśniano czytelnikom postanowienia ustawy o radach narodowych³⁴.

Dnia 25 października 1954 r. odbyło się posiedzenie Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze³⁵. Porządek dzienny przewidywał tylko jeden temat: *Zatwierdzenie składu Prezydium Powiatowych Rad Narodowych i Miejskich miast wydzielonych*. Posiedzenie rozpoczęło się o godz. 21.00, a zakończyło o 23.30. W tym czasie ustalono skład prezydium powiatowych rad narodowych, wchodzących w skład województwa zielonogórskiego, po wyborach.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Poznajemy zadania rad narodowych. O wojewódzkiej, powiatowej i gromadzkiej radzie narodowej*, „G.Z.” 21 X 1954, nr 251, s. 3; *Poznajemy zadania rad narodowych. O miejskich radach narodowych*, „G.Z.” 28 X 1954, nr 257, s. 4; *Poznajemy pracę rad narodowych. O radzie narodowej i jej sesjach*, „G.Z.” 2 XI 1954, nr 261, s. 3; *Poznajemy zadania rad narodowych. Prezydium rady narodowej pracuje*, „G.Z.” 4 XI 1954, nr 263, s. 3.

³⁵ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 25.X.1954 r.*, Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 222.

Zatwierdzanie składu prezydiów przebiegało sprawnie, chociaż przy niektórych nazwiskach dochodziło do sprzeczek między członkami Egzekutywy. Na koniec posiedzenia głos zabrał Kierownik Wydziału Organizacyjnego KW PZPR: *Poinformował Egzekutywę, jaki został ustalony skład Prezydium W.R.N. – i przesłany do K.C. celem zatwierdzenia*³⁶. Decyzję o składzie Prezydium WRN w Zielonej Górze po wyborach do rad narodowych podjął więc osobiście I Sekretarz KW PZPR w Zielonej Górze Feliks Lorek. Pozostali członkowie Egzekutywy zostali tylko poinformowani o jego decyzji. Skład Prezydium WRN musiał być jednak jeszcze zaakceptowany przez Komitet Centralny (KC) PZPR. Dnia 25 października 1954 r. ustalono zatem składy prezydiów rad narodowych w województwie zielonogórskim, chociaż wybory jeszcze nie odbyły się. Nie funkcjonowały więc rady narodowe, które miały formalnie dokonać wyborów prezydiów.

W województwie zielonogórskim trwała tymczasem kampania wyborcza. Według „Gazety Zielonogórskiej” wyborami do rad narodowych żył *cały kraj*³⁷. Na łamach gazety opisywano zebrania, podczas których *ludzie pracy* wyłaniali swych kandydatów do rad narodowych³⁸. Zdaniem dziennikarzy pisma, zebrania odbywały się w poważnej atmosferze. Dyskutowano nad problemami lokalnego środowiska, nie unikając tematów trudnych. Jako kandydatów na radnych wysuwano ludzi cieszących się zaufaniem załóg pracowniczych. Relacje z zebrań wyborczych umieszczano na ogół na 3-4 stronie gazety, lecz zebrania w najważniejszych zakładach pracy w regionie, jak Dolnośląskie Zakłady Metalurgiczne (DZM) w Nowej Soli, relacjonowano na pierwszej stronie: *Zbliża się koniec pracy. Zwolna stają motory i maszyny. Frezerzy, wiertacze, tokarze z DZM w Nowej Soli porządkują stanowiska robocze, chowają narzędzia ale zostają na miejscu. Sala zapętnia się szybko. Przychodzą robotnicy z modelarni, z odlewni drobnych elementów, prosto od stanowisk pracy jeszcze w kombinatach. Przychodzą pracownicy techniczni i administracyjni. (...) W dyskusji za-*

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ *Wyborami do rad narodowych żyje cały kraj*, „G.Z.” 19 X 1954, nr 249, s. 1.

³⁸ *Ludzie pracy wysuwają kandydatów na radnych*, „G.Z.” 23 i 24 X 1954, nr 253, s. 1; *Robotnicy i inteligencja pracująca Zielonej Góry wysuwają kandydatów do rad narodowych*, „G.Z.” 25 X 1954, nr 254, s. 3; *Ludzie pracy województwa zielonogórskiego wysuwają kandydatów do rad narodowych*, „G.Z.” 26 X 1954, nr 255, s. 4; *Najlepsi do rad narodowych*, „G.Z.” 27 X 1954, nr 256, s. 5; *Gromada wysuwa kandydatów*, „G.Z.” 4 XI 1954, nr 263, s. 2.

biera głos tow. Jakowlew, długoletni pracownik DZM. Po tym mówią – aktywista związkowy tow. Prus, ob. Kaliński, ob. Zieliński i inni. Mówią o tym, że choć osiągnięcia nasze są poważne, to jednak przy lepszym wykorzystaniu wszystkich możliwości mogą być one jeszcze większe. (...) Następuje z kolei moment zgłaszania nazwisk kandydatów do Wojewódzkiej Rady Narodowej. Tow. Songajło proponuje jako kandydatów na radnych Juliana Lewczuka – przodującego tokarza, Józefa Ziarnkowskiego – aktywistę partyjnego, dotychczasowego radnego Wojewódzkiej Rady Narodowej oraz inżyniera Henryka Zycha, zasłużonego pracownika zakładu. Wszyscy gorąco popierają wysunięte kandydatury³⁹.

Nieco inny obraz zebrań wyborczych ukazują protokoły obrad Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze, podczas których na bieżąco analizowano sytuację. W trakcie posiedzenia w dniu 30 października 1954 r. stwierdzono, że zebrania wyborcze są źle zorganizowane⁴⁰: *Nie przestrzega się zasady uzgadniania kandydatów z aktywem, jak np. w Żaganiu i innych powiatach. Nie dba się o to, by Prezydium Zebrania było na poziomie, miało taktowny stosunek do ludzi. Występuje też obawa przed wysuwaniem kandydatów na szerokim zebraniu i towarzysze są zadowoleni, kiedy jest mało ludzi na zebraniu*⁴¹. Podczas niektórych zebrań wyborczych dochodziło do ewidentnych nadużyć, które wywoływały oburzenie społeczności lokalnych. Jak stwierdzono w trakcie posiedzenia, w dniu 30 października 1954 r.: *W Międzyrzeczu ludzie twierdzą, że była przesłuchiwana połowa wsi w związku z jakimś zajściem i w tejże gromadzie wysunięto kandydaturę Komendanta Powiatowego MO. W takiej sytuacji jasne, że nie było dyskusji. Kiedy jeden z chłopów wystąpił, że mu się to nie podoba, zaraz robi się z niego wroga. Sam Komendant nie ustosunkował się samokrytycznie do swoich błędów, a tylko tłumaczył się. Tę sprawę trzeba zbadać, bo wysuwanie w takiej sytuacji jako kandydata przedstawiciela MO jest awanturnictwem, bo dało podstawę niektórym elementom robić ferment na samym zebraniu*⁴². Podczas posiedzenia w dniu 30 października 1954 r. przedstawiono uczestnikom Egzekutywy proponowany skład Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze. Został

³⁹ *Zatoga DZM w Nowej Soli wysuwa swoich kandydatów do rad narodowych*, „G.Z.” 27 X 1954, nr 256, s. 1.

⁴⁰ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 30.X.1954 r.*, APZG, KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 222.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

on zatwierdzony chociaż pojawiła się opinia, że: *...w składzie WRN jest za duży procent chłopów kosztem robotników*⁴³. Skład WRN został więc faktycznie ustalony chociaż formalnie trwało dopiero wysuwanie kandydatów na radnych.

W trakcie posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze, w dniu 5 listopada 1954 r., stwierdzono, iż kampania wyborcza: *jest przeprowadzona źle*⁴⁴. Feliks Lorek – I Sekretarz KW PZPR narzekał, że na zebrania wyborcze przychodzi niewielu uczestników (przeciętnie 5 osób). W trakcie zebrań – jak zauważył Feliks Lorek - dochodziło nierzadko do wrogich wystąpień wobec przedstawicieli władzy: *W dotychczasowej akcji wrogie wystąpienia nie spotykały się z należytych odporem. Przyczyną tego jest też i ślamazarność organów bezpieczeństwa, bo np. MO, zamiast posadzić chuligana, który przeszkadza w przeprowadzeniu zebrania, prowadzi śledztwo, a chuligan dalej sobie chodzi i bruździ. To świadczy również i o braku reakcji ze strony czynników partyjnych*⁴⁵.

W trakcie niektórych zebrań wyborczych dochodziło do bójek. W Gorzowie, podczas jednego z zebrań dotkliwie pobity został jeden z kandydatów – Przewodniczący Zarządu Powiatowego Związku Młodzieży Polskiej w Gorzowie⁴⁶. Zdaniem uczestników posiedzenia, Przewodniczący ponosił pewną współodpowiedzialność za ten incydent ponieważ: *zachowywał się wulgarnie*⁴⁷. W Nowej Soli, po zebraniu wyborczym w jednym z zakładów pracy zorganizowano zabawę taneczną. Wzięli w niej udział sekretarze miejscowego Komitetu Powiatowego PZPR. Nadużyli jednak alkoholu i zachowywali się kompromitująco. Egzekutywa KW PZPR, analizując ten przypadek uznała, że to wrogie elementy celowo sprowadziły sekretarzy na zabawę i upili ich⁴⁸. Niemniej Egzekutywa KW stwierdziła, że fakt ten nie usprawiedliwia postępowania sekretarzy i ukarała ich naganami. Naganą otrzymał również sekretarz, który zachował „trzeźwy umysł” i w porę opuścił zabawę. Uznano, że powinien być pozostać na zabawie i „zaopiekować się” pozostałymi sekretarzami. Największą jednak

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 5 XI 1954 r.*, APZG, KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 223.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 12 I 1955 r.*, APZG, KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 225.

irytację KW PZPR w Zielonej Górze wzbudzał fakt, iż w niektórych okręgach wyborczych kandydatów na radnych powiatowych rad narodowych typowali faktycznie szefowie Powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego, bez konsultacji z lokalnymi instancjami PZPR⁴⁹.

Na łamach „Gazety Zielonogórskiej” nie publikowano oczywiście takich informacji. Gazeta prezentowała czytelnikom „sielskie” obrazki wyborców w kombinezonach roboczych, rozważających z troską na zebraniach problemy kraju. Niemniej jednak nawet w „Gazecie Zielonogórskiej” pojawiały się czasami artykuły, które nieco „zaburzały” propagandowy przekaz. Dnia 16 października 1954 r. ukazał się na łamach gazety artykuł wymierzony przeciwko kandydowaniu do rady narodowej rolnika Michała Nahornego z gromady Kurów Mały koło Polkowic⁵⁰. Autor publikacji przestrzegał, że jest on *po mistrzowsku zamaskowanym kulakiem*, wyzyskującym biedaków w swojej wsi. Jego zdaniem Michał Nahorny pożyczał pieniądze swoim sąsiadom, kiedy byli w potrzebie, a później, niezależnie od zwrotu pożyczki domagał się „procentów” w postaci odrobku na własnym polu. W ten sposób uzależnił od siebie całą wieś. Autor artykułu wyrażał zdziwienie, że miejscowe władze nie reagowały w żaden sposób na działalność Michała Nahornego. Przeciwnie, jego relacje z władzą były bardzo dobre. Planowano umieszczenie go na liście wyborczej do Powiatowej Rady Narodowej w Polkowicach. Dziennikarz z oburzeniem stwierdził, iż: *Dla takich jak Nahorny nie ma w radach miejsca*⁵¹.

Dnia 10 listopada 1954 r. „Gazeta Zielonogórska” informowała o zarejestrowaniu list kandydatów na radnych w okręgowych komisjach wyborczych⁵². Następnego dnia opublikowano pełną listę kandydatów do Wojewódzkiej Rady Narodowej. W kolejnych numerach gazeta donosiła o czynach produkcyjnych, podejmowanych przez załogi pracownicze dla uczczenia wyborów i wyrażenia poparcia dla programu Frontu Narodowego⁵³. Chłopi z miejscowości Mościce

⁴⁹ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 5 XI 1954 r.*, APZG, KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 223.

⁵⁰ H. Simińska, *Dla takich jak Nahorny nie ma w radach miejsca*, „G.Z.” 16 i 17 X 1954, nr 247, s. 7.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Zarejestrowanie list kandydatów na radnych Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze*, „G.Z.” 10 XI 1954, nr 268, s. 1.

⁵³ *Czynem uczcimy dzień wyborów*, „G.Z.” 11 XI 1954, nr 269, s. 1; *Lud pracujący Ziemi Lubuskiej ku czci wyborów do rad narodowych*, „G.Z.” 12 XI 1954, nr 270, s. 1.

dla uczczenia wyborów powołali w swej wsi spółdzielnię produkcyjną⁵⁴. Na łamach pisma prezentowano sylwetki niektórych kandydatów na radnych⁵⁵. Przede wszystkim jednak „Gazeta Zielonogórska” gorąco apelowała do wyborców, aby oddali swój głos w dniu wyborów.

W dniu 24 listopada 1954 r. odbyło się posiedzenie Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze, poświęcone zbliżającym się wyborom do rad narodowych⁵⁶. Na początku posiedzenia zebrani zapoznali się z wytycznymi KC PPZR, zalecającymi dążenie do jak największej frekwencji podczas wyborów i głosowania bez skreśleń. Następnie członkowie Egzekutywy zastanawiali się, jak zrealizować wytyczne. Problem stanowiły położone peryferyjnie gromady z utrudnionym dojazdem do lokali wyborczych. Rozważano kwestię dowożenia wyborców na głosowanie. Niektórzy obecni mieli jednak wątpliwości w tej sprawie. Przypominali, że podczas minionego głosowania do Sejmu masowo zwożono wyborców na głosowanie, w rezultacie czego zapanował chaos. W niektórych lokalach napierający tłumnie wyborcy wyrwali drzwi z futrynami. Zebrani doszli do wniosku, że wyborców należy dowieźć, ale trzeba wcześniej stworzyć harmonogram dowozów, aby nie dochodziło do tłoku w lokalu wyborczym. W kwestii głosowania jeden z członków Egzekutywy odwołał się do doświadczeń z wyborów do Sejmu: *...w Gorzowie były kurtyny, ale nasi towarzysze stworzyli taką atmosferę, że nikt za kurtyny nie kwapił się*⁵⁷. Między obecnymi na posiedzeniu członkami Egzekutywy wywiązała się dyskusja, czy wywieranie presji na wyborców, aby nie wchodzili za kotarę, jest dopuszczalne. Część protestowała, twierdząc, że jest to wbrew zasadom demokracji, o którą ruch robotniczy zawsze walczył. Inni argumentowali, że członkowie Partii powinni przede wszystkim dostosowywać swe postępowanie do wytycznych Komitetu Centralnego PZPR. Ostatecznie nie podjęto jednoznacznej decyzji w tej sprawie.

⁵⁴ *W toku kampanii wyborczej chłopci z Mościc zorganizowali spółdzielnię produkcyjną*, „G.Z.” 30 XI 1954, nr 285, s. 1.

⁵⁵ *Szczepan Jurzak kandydat do Wojewódzkiej Rady Narodowej*, „G.Z.” 26 XI 1954, nr 282, s. 3; *Kandydaci z listy Frontu Narodowego*, „G.Z.” 27 i 28 XI 1954, nr 283, s. 5; *Nasi kandydaci*, „G.Z.” 4 i 5 XII 1954, nr 289, s. 3.

⁵⁶ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 24 XI 1954 r.*, APZG, KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 223.

⁵⁷ *Ibidem*.

Po wyborach, w dniu 6 grudnia, „Gazeta Zielonogórska” poinformowała czytelników, iż wybory do rad narodowych okazały się *wspaniałą manifestacją jedności moralno politycznej narodu polskiego*⁵⁸. W całym kraju, dnia 5 grudnia obywatele tłumnie ruszyli do urn wyborczych. Oficjalne wyniki wyborów w województwie zielonogórskim gazeta opublikowała w dniu 8 grudnia⁵⁹: *W wyborach do Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze liczba uprawnionych do głosowania wynosiła 384.043, w głosowaniu wzięło udział 367.414 wyborców, tj. 95,67 proc. uprawnionych do głosowania. Głosów ważnych oddano 367.269. Liczba głosów nieważnych wynosi 145*⁶⁰.

Egzekutywa KW PZPR w Zielonej Górze dokonała oceny kampanii wyborczej do rad narodowych podczas posiedzenia w dniu 9 grudnia 1954 r.⁶¹ W wypowiedziach uczestników posiedzenia dominował ton tryumfalistyczny. Podkreślano, że organizacja partyjna w województwie zielonogórskim odniosła ogromny sukces, mimo przeszkód ze strony wroga: *Co prawda w samym dniu wyborów wróg stulił uszy, ale w okresie przedwyborczym niejednokrotnie dość nawet aktywnie występował*⁶². Zdarzały się w dyskusji akcenty krytyczne. Jeden z uczestników posiedzenia wspomniał o: *...brakach w przygotowaniu Komisji Wyborczych, które nie zawsze wiedziały, jak obliczać głosy i dlatego np. niektóre Komisje odrzucały puste koperty i nie liczyły ich, co wpłynęło na zmniejszenie frekwencji*⁶³. Oficjalne sprawozdanie z kampanii wyborczej do rad narodowych zostało zatwierdzone przez Egzekutywę KW PZPR podczas posiedzenia w dniu 15 grudnia 1954 r.⁶⁴ Wnioski, jakie wyciągnęło kierownictwo PZPR w województwie zielonogórskim, były bardzo optymistyczne: *Przeprowadzona kampania przygotowawcza, wypowiedzi obywateli na zebraniach*

⁵⁸ *Wybory do rad narodowych wspaniałą manifestacją jedności moralno politycznej narodu polskiego*, „G.Z.” 6 XII 1954, nr 290, s. 1.

⁵⁹ *Zestawienie ustalające wyniki wyborów do rad narodowych w województwie zielonogórskim*, „G.Z.” 8 XII 1954, nr 292, s. 1.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 9 XII 1954 r.*, APZG, KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 224.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze z dnia 15 XII 1954 r.*, APZG, KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 224.

przedwyborczych i uzyskane wyniki głosowania w dniu wyborów, w szczególności fakt, że na listę kandydatów Frontu Narodowego padło w naszym województwie 98,34% głosów świadczą niewątpliwie o wspaniałym zwycięstwie jedności naszego społeczeństwa i wzroście zaufania mas pracujących naszego województwa do partii i władzy ludowej⁶⁵. Za szczególny sukces kampanii wyborczej do rad narodowych w województwie zielonogórskim Egzekutywa KW PZPR uznała przebieg zebrań wyborczych: Na zebraniach tych panowała atmosfera zadowolenia, krytykowano słusznie przedstawicieli dotychczasowych władz i administrację za ich braki w pracy, za kumoterskie stosunki, podejmowano zobowiązania w związku z wyborami i wysuwano nowych dodatkowych kandydatów z sali. Próby elementów wrogich i zdemoralizowanych, zmierzające do podważenia zaufania wysuniętym kandydatom spotykały się ze strony zebranych z odporem i odprawą na jaką oni zasłużyli. Tylko w niektórych wypadkach udało się elementom wrogim doprowadzić do zerwania zebrań⁶⁶.

Pierwsza po wyborach sesja Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze miała miejsce 15 grudnia 1954 r.⁶⁷ Sprawnie dokonano wyboru Prezydium WRN. Jego skład nie był całkowicie zgodny z listą, jaka została okazana członkom Egzekutywy KW PZPR w Zielonej Górze, podczas posiedzenia w dniu 25 października 1954 r. i następnie wysłana do zatwierdzenia do Komitetu Centralnego PZPR. Prawdopodobnie więc Komitet Centralny zgłosił zastrzeżenia. Zmiany nie były jednak duże.

Zakończenie

Ze współczesnego punktu widzenia, przeprowadzone w 1954 r. w Polsce wybory do rad narodowych trudno nazwać wyborami. Była tylko jedna lista wyborcza. Umieszczeni na niej kandydaci na radnych nie mogli więc przegrać wyborów. Skład rad narodowych, jak również prezydiów rad narodowych został faktycznie ustalony już w październiku 1954 r., chociaż wybory odbyły się dopiero w grudniu. Jedyń wybór, jakim dysponowali wyborcy, to wziąć udział w wyborach lub nie. Uczestnictwo w wyborach traktowane było jako wyraz poparcia dla władz komunistycznych. Był to więc w istocie rodzaj plebiscytu.

⁶⁵ *Ibidem.*

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ *Protokół z I-ej sesji Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, odbytej w dniu 15 grudnia 1954 r., APZG, PWRN Zielona Góra, sygn. 164.*

Władze przeprowadziły zakrojoną na szeroką skalę akcję propagandową, wzywającą do uczestnictwa w wyborach. Wywierano presję na wyborców, poprzez organizację zbiorowych „dowozów” do lokali wyborczych. Kampania wyborcza nie zawsze przebiegała jednak według zaplanowanego przez władze scenariusza. W trakcie zebrań wyborczych dochodziło niekiedy do krytycznych wystąpień wobec władzy, a nawet do bójek. W niektórych powiatach toczyła się także swoista walka polityczna o obsadę składu rad narodowych pomiędzy instancjami PZPR i Powiatowymi Urzędami Bezpieczeństwa Publicznego. Według oficjalnych danych, w wyborach do rad narodowych w województwie zielonogórskim wzięło udział około 96% uprawnionych do głosowania. W innych województwach wybory do rad narodowych przebiegały prawdopodobnie podobnie, jak w województwie zielonogórskim.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze,

KW PZPR w Zielonej Górze, sygn. 222; 223; 224; 225.

PWRN Zielona Góra, sygn. 164.

Archiwum Rady Ministrów,

Wykaz powierzchni w rozbiciu powiatowym oraz stan ludności na dzień 30 III 54 r. na terenie województwa zielonogórskiego, Urząd Rady Ministrów, Wydział Podziału Terytorialnego, sygn. 663/17/61.

Źródła drukowane

Uchwała Rady Państwa z dnia 30 września 1954 r. o zarządzeniu wyborów do rad narodowych, Dz. U. 1954, nr 45, poz. 210.

Uchwała Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. Instrukcja nr 1 w sprawie pierwszej sesji rad narodowych, „Monitor Polski” (M.P.), nr 57, poz. 653.

Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, Dziennik Ustaw (Dz. U.) 1950, nr 14, poz. 130.

Ustawa z dnia 25 września 1954 r. – Ordynacja wyborcza do rad narodowych, Dz. U. 1954, nr 43, poz. 193.

- Artykuły z „Gazety Zielonogórskiej” („G.Z.”) - układ chronologiczny**
O pracy komitetów partyjnych na odcinku rad narodowych, „G.Z.” 10 I 1951, nr 10, s. 4
- Projekty ustaw o reformie podziału administracyjnego na wsi i ordynacji wyborczej do rad narodowych na porządku obrad V sesji Sejmu PRL*, „G.Z.” 25 i 26 IX 1954, nr 229, s. 1.
- Sejm PRL uchwalił ustawy*, „G.Z.” 27 IX 1954, nr 230, s. 1.
- Ordynacja wyborcza do rad narodowych uchwalona przez Sejm 25 września br.*, „G.Z.” 28 IX 1954, nr 231, s. 3-4.
- Uchwała Rady Państwa o zarządzeniu wyborów do rad narodowych*, „G.Z.” 1 X 1954, nr 234, s. 1.
- Uchwała Rady Państwa w sprawie ustalenia liczby członków rad narodowych*, „G.Z.” 11 X 1954, nr 242, s. 1.
- Rada Państwa powzięła uchwałę powołującą Wojewódzkie Komisje Wyborcze*, „G.Z.” 12 X 1954, nr 243, s. 1.
- Prezydium rad narodowych powołały powiatowe, miejskie i dzielnicowe komisje wyborcze*, „G.Z.” 13 X 1954, nr 244, s. 1.
- Rady narodowe a burżuazyjny samorząd*, „G.Z.” 15 X 1954, nr 246, s. 3.
- Poznajemy zadania rad narodowych. O wojewódzkiej, powiatowej i gromadzkiej radzie narodowej*, „G.Z.” 21 X 1954, nr 251, s. 3.
- Poznajemy zadania rad narodowych. O miejskich radach narodowych*, „G.Z.” 28 X 1954, nr 257, s. 4.
- Poznajemy pracę rad narodowych. O radzie narodowej i jej sesjach*, „G.Z.” 2 XI 1954, nr 261, s. 3.
- Poznajemy zadania rad narodowych. Prezydium rady narodowej pracuje*, „G.Z.” 4 XI 1954, nr 263, s. 3.
- Wyborami do rad narodowych żyje cały kraj*, „G.Z.” 19 X 1954, nr 249, s. 1.
- Ludzie pracy wysuwają kandydatów na radnych*, „G.Z.” 23 i 24 X 1954, nr 253, s. 1.
- Robotnicy i inteligencja pracująca Zielonej Góry wysuwają kandydatów do rad narodowych*, „G.Z.” 25 X 1954, nr 254, s. 3.
- Ludzie pracy województwa zielonogórskiego wysuwają kandydatów do rad narodowych*, „G.Z.” 26 X 1954, nr 255, s. 4.
- Najlepsi do rad narodowych*, „G.Z.” 27 X 1954, nr 256, s. 5.
- Gromada wysuwa kandydatów*, „G.Z.” 4 XI 1954, nr 263, s. 2.

Załoga DZM w Nowej Soli wysuwa swoich kandydatów do rad narodowych, „G.Z.” 27 X 1954, nr 256, s. 1.

H. Simińska, *Dla takich jak Naborny nie ma w radach miejsca*, „G.Z.” 16 i 17 X 1954, nr 247, s. 7.

Zarejestrowanie list kandydatów na radnych Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, „G.Z.” 10 XI 1954, nr 268, s. 1.

Czynem uczymy dzień wyborów, „G.Z.” 11 XI 1954, nr 269, s. 1.

Lud pracujący Ziemi Lubuskiej ku czci wyborów do rad narodowych, „G.Z.” 12 XI 1954, nr 270, s. 1.

W toku kampanii wyborczej chłopi z Mościc zorganizowali spółdzielnię produkcyjną, „G.Z.” 30 XI 1954, nr 285, s. 1.

Szczepan Jurzak kandydat do Wojewódzkiej Rady Narodowej, „G.Z.” 26 XI 1954, nr 282, s. 3

Kandydaci z listy Frontu Narodowego, „G.Z.” 27 i 28 XI 1954, nr 283, s. 5.

Nasi kandydaci, „G.Z.” 4 i 5 XII 1954, nr 289, s. 3.

Wybory do rad narodowych wspaniałą manifestacją jedności moralno politycznej narodu polskiego, „G.Z.” 6 XII 1954, nr 290, s. 1.

Zestawienie ustalające wyniki wyborów do rad narodowych w województwie zielonogórskim, „G.Z.” 8 XII 1954, nr 292, s. 1.

Opracowania

Bocheński T., Gebert S., Starościak J., *Rady Narodowe. Ustrój i działalność. Teksty i wyjaśnienia*, Warszawa 1971.

Doganowski R., *Ustrój i zadania samorządu terytorialnego*, Sulechów 2001.

Dolnicki B., *Samorząd terytorialny*, Zakamycze 2003.

Górski G., *Historia administracji*, Warszawa 2002.

Izdebski H., *Historia administracji*, Warszawa 2001.

Kamiński R., *Samorząd terytorialny w III Rzeczypospolitej Polskiej. Odbudowa i jej efekty*, Łódź 2014.

Kornaś J., *Administracja publiczna w Polsce*, [w:] *Administracja publiczna*, red. J. Hausner, Warszawa 2003.

Malec J., Malec D., *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2000.

Nowacka E., *Samorząd terytorialny w systemie władzy publicznej w Polsce. Studium politycznoprawne*, Wrocław 1994.

Piasecki A. K., *Samorząd terytorialny i wspólnoty lokalne*, Warszawa 2009.

Rybicki Z., *System rad narodowych w PRL*, Warszawa 1971.

Witkowski W., *Historia administracji w Polsce*, Warszawa 2007.

Wojnicki J., *Samorząd lokalny w Polsce i w Europie*, Pułtusk 2003.